

Srágli Lajos:

Adatok a Zala vármegyei ipari tevékenység és bányászkodás 19. századi kezdeteihez

A Zala megyei iparfejlődés korábbi szakaszai iránti érdeklődés az 1970-es években, a településtörténeti kutatások fellendülésével párhuzamosan vált érzékelhetővé. Részen ez a tény is felelős azért, hogy a kapitalizmus-kori Zala megye jellemzésében évtizedeken keresztül két összefüggő fogalom — a gazdasági elmaradottság és a szociális feszültség fogalma — kapott más jellemzőknél erősebb hangsúlyt. Ezek elsősorban századunk második és harmadik évtizedének valóban így jellemezhető viszonyaira utalnak, s a mezőgazdaság egyeduralgó szerepével vannak összefüggésben. A mezőgazdaságra viszont a rossz minőségű földeken való gazdálkodás és a nagybirtok túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Ez okozta a vidék lakosságának nagyfokú szegénységét, a megyéből eljáró summások országosan kiemelkedő arányát. A gondokon — a birtokviszonyok gyökeres átalakítása mellett — az iparosodás segíthetett volna. Az 1930-as években azonban Zala nem sorolható még csak a közepesen fejlett iparú megyék közé sem.

A természeti kincsek, erőforrások hiánya vagy valamely más ok alakította így a termelés szerkezetét? Eleve szükséges volt-e a mezőgazdasági túlsúly kialakulása, avagy megvoltak-e egyáltalán azok a lehetőségek és azok a formák — legalább csírájukban — melyek egy másfajta, gyorsabban ívelő vagy a megvalósultnál kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődés lehetőségét tartogatták? E kérdések megválaszolásához a tőkés korszak egészét kell vizsgálat alá venni, s visszanyúlni annak 19. századi kezdeteihez. Jelen tanulmány az elmúlt évszázad zalai iparának csak vázlatos bemutatására, fejlődése tendenciájának megrajzolására vállalkozhat a kutatásnak ebben a stádiumában. Egy, a század első felét áttekintő kép — mint előzmény — nyújtásán túlmenően nem célunk a céhes szerveződésű és a megye egyes területein a céhek megszűnése után is számottevő kézművesipar mélyreható vizsgálata, inkább csak arányait és a fellelhető mesterségek körét jelezzük. Nem célunk azért sem, mert azt az elmúlt évtizedben már több szerző is vizsgálta.

A mester és a szakmába bevont családtagok munkáján alapuló, a saját és egy szűkebb vásárlókör számára dolgozó kisipar mennyiségileg nem elhanyagolható, de a megye

számára gazdasági kiutat nem jelenthetett. Ezt a lehetőséget csak a gyáripar képviselte. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a gyáripar fogalmát a későbbiekben kissé szélesebb értelemben használjuk: elsősorban ide tartozónak vesszük a jelentősebb tőkét képviselő vállalkozásokat, az olyan üzemeket, ahol nagyobb számú munkást vagy erőgépet alkalmaztak, továbbá azokat a kisüzemeket, melyek a későbbi fejlődés során fokozatosan, de zökkenőmentesen váltak gyári szerveződésű formává.

Bár a korabeli szóhasználatban már találkozhatunk a „gyár” megjelöléssel, ez nem minden esetben egyezik tartalmát tekintve mai fogalmunkkal. A gyár szó ténylegesen többet jelent, nem pusztán nagyobb mennyiségű termelést, nagyobb termelési egységet, hanem egy meghatározott, sajátos szerveződést, a termelés rendszerét, a termelési folyamatrésztvevőinek jellegzetes funkció- és feladatmegosztását is.¹

Zala megye a 19. század elején 727 lakott helyet, köztük 32 mezővárost számlált.² Jelentősebb mezővárosai (Nagykanizsa, Keszthely, Sümeg, Tapolca, Szentgrót, Zalaegerszeg, Alsólendva, Csáktornya) — melyek később az ipari fejlődés centrumaivá váltak — elsősorban a megye peremrészein helyezkedtek el, ott, ahol a kereskedelmi szempontból is számításba vehető útvonalak vezettek. Közülük is kiemelkedett Kanizsa, mely a század elején már komoly kereskedelmi központ volt. A megye belső területei azonban jó utaknak híján voltak. Hasznosítható ismert természeti kincsei: a Dráva aranyat tartalmazó homokja, üveg és porcelán gyártásához felhasználható tiszta kvarchomok Kapolcs környékén, a Balaton-felvidéken mészkő, tűzkő, bazalt, homokkő, a Balaton déli partján jó minőségű, tiszta agyag, Szerdahelynél és Peklenicza mellett kőszén, s ez utóbbi környékén kőolaj is található volt.³ Mindezek mellett a megye több pontján fordult elő téglagyártásra használható agyag és a Zala folyó völgyében nagyüzemi bányászatra is alkalmas mennyiségű kavics. Az ipar kialakulása és fejlődése szempontjából nem hanyagolhatók el a nagy erdőterületek, de a mezőgazdasági termékek sem.

Mindezen lehetőségek ellenére a 19. század előtt, de annak első felében sem alakult ki számottevő ipar a megyében. Bár Horváth Mihály a 18. század végéről említi, hogy

Keszthelyen állítottak elő gyenge minőségű posztót, „Nagy-Kanizsáról pedig sok és jó vörös kordován kerül a kereskedelem alá”, a Légrádon működő kard- és késgyárat az ország nevezetesebb ilyen létesítményeihez sorolja,⁴ még Fényes Elek 1836-ban kiadott művében is kénytelen úgy fogalmazni, hogy: „kézi közönséges mesterségekben hiány éppen nincs”, de „tulajdonképpen való fábrika vagy gyár egy sincs.”⁵ Megállapítása helytálló, ha az országban másutt már — ha nem is nagy számban, de — található gyári szerveződésű és méretű létesítményekhez viszonyítunk. A 18. századra és a 19. század elejére Zala megyében a céhes ipar a jellemző, de szép számmal éltek iparúzők a földesúri birtokokon is. A 19. századi zalai iparfejlődés vizsgálatában ezért nem mellőzhetjük a céhes ipar és a céhen kívüli kisipari tevékenység arányainak, főbb fejlődési irányainak értékelését. A céhes iparral kapcsolatban elsősorban az eddigi feldolgozásokra támaszkodunk.

A céhek többsége az előzőekben említett jelentősebb mezővárosokban alakult, közülük több a 17—18. században. Ebben az időszakban elsősorban csizmadiák, szabók, takácsok, vargák és szűcsök alakítottak céhet, vagy vegyes céhek jöttek létre. A 18. században számuk jelentősen gyarapodott. Az 1770-es összeírás időszakára a mezővárosok közül kiemelkedett Kanizsa, ahol 172 kézművest írtak össze, akik 34 féle mesterséget űztek. Keszthelyen az összeírt 458 családfő 21,6%-a iparúző, Tapolcán 108 iparos 21 féle, Sümegen 100 kézműves 28 féle mesterséget folytatott.⁶ Zalaegerszegen 265 adózó családfő közül 120 foglalkozott kézművesipari tevékenységgel.⁷ Ugyanakkor a mesterségek skálája is bővült, új mesterségek is jelentek meg. Kanizsán például a mesterek között 9 palackkészítőt, 7 gombkötőt, 1 kéményseprőt, 1 ötvöst, 1 dohányszerítőt, 1 szappanfőzőt, 2 süveget, 1 bádógost, 2 esztergályost, 1 citerást és 1 szobrászt is találunk.⁸

A 19. század elején Zalában is tapasztalható a mezővárosi céhek számának csökkenése. Ez egyrészt a közben kiadott céhügyi szabályozó rendelkezéseknek is tulajdonítható. Az 1828-as összeírás is stagnálást mutat. Az 1770-es évi adatokhoz viszonyítva csekély mértékben növekedett az iparosok száma Sümegen és Kanizsán, a többi mezővárosban általában csökkent.⁹ Kanizsán 200 iparost írtak össze, de közülük csak 15 mester űzte iparát egész évben és mindössze 56 foglalkoztatott legényeket.¹⁰ Az iparosok számában Kanizsa mellett Zalaegerszeg jelentős, ahol 274 iparúző élt, de közülük csak 182 volt mester, 71-en tartottak összesen 92 legényt. A 182 mester 36 féle mesterséget folytatott.¹¹ Jóval kevesebb a sümegi iparosok száma (124 fő), közülük azonban 105 mester egész éven át folytatta iparát, s 21 foglalkoztatott legényeket. Keszthelyen és Tapolcán a 18. századhoz képest hanyatlás tapasztalható: a keszthelyi 81 iparos közül csak 3 dolgozott egész évben. Tapolcán, bár mindössze 86 mester élt, 44 egész éven át folytatta tevékenységét. Szentgróton és Türrjén is csökkent az iparosok száma 51-re, illetve 33-ra.¹² Nagykanizsa, Zalaegerszeg és Keszthely körzetében is jelentős számú iparos dolgozott (730; 64; 502), bár jóval kevesebb a legényt tartó mesterek száma, mint a központokban.¹³ A céhek szá-

mának csökkenésével párhuzamosan a céhek között, de céhen belül az egyes mesterek között is egyre erősödött a vagyoni differenciálódás. A 19. század 30-as éveire a mestereknek egy viszonylag kis számú, tehető rétege alakult ki.¹⁴ Nemcsak Zalában, de országos szinten is hasonló folyamat zajlott le a század első harmadában. Már az 1813. évi céhügyi rendelkezésben erre utal, hogy a céhtaksát vagyoni osztályok szerint állapították meg. Az első osztályba soroltak 200, a második osztályba tartozók 150, a harmadikba esők 100 pengő forintot kellett, hogy fizessenek. Zalai adat a céhek osztályba sorolásáról 1831-ből áll rendelkezésre, amikor a gazdag nagykanizsai pékmestereknek 150 pengő forint taksát állapították meg.¹⁵ Az adatok tanúsága szerint a módosabb céhek közé tartozhatott a tapolcai és a kapolcsi molnár céh, az előbbihez 35, az utóbbihoz 27 malom tartozott.¹⁶ Az 1840-es évek elejére a gazdasági helyzet rosszabbodása, többek közt a gabona és a liszt árának emelkedése, több céh részéről szükségessé tette, hogy a vármegyéhez forduljon termékei árának emelése érdekében, de napirendre kerül az iparosok bérrendezésének igénye is. 1841-ben a zalaegerszegi, de még ugyanebben az évben a nagykanizsai pékek is a zsemle árának felemeléséért folyamodtak.¹⁷ 1844-ben a kanizsai iparosok, 1845-ben a zalaegerszegi takácsok kérték bérük felemelését.¹⁸

Az 1830—40-es években ismét szaporodtak a céhalakítás engedélyezése iránt benyújtott kérelmek: 1830-ban a megyebéli kalaposok, továbbá a kapolcsi kovácsok, 1834-ben a tihanyi és balatonfüredi takácsok, 1838-ban a szentjakabfai és óbudavári takácsok, 1841-ben a csabrendeki és baksai kőművesek, 1844-ben a sümegi kovácsok, továbbá a keszthelyi zsidó szabók, 1845-ben a sümegi ácsok és cserepesek kértek szabadalmat.¹⁹ A vármegye elutasító döntése a sümegi kovácsok által létrehozni kívánt céh ügyében ismeretes: a kérelmező 5—6 mestert nem tartották elegendőnek céh alapításához.²⁰ Hasonlóképpen eredménytelen volt a keszthelyi zsidó szabók első, sőt második kérelme is (1842-ben), s külön céhük még 1844-ben sem alakulhatott meg. A Helytartótanács leiratban utasította a vármegyét: vizsgálják meg ezt a kérdést, s terjesszék fel a véleményt arról, hogy a „hasonnemű” keresztyény céh mesterei nem fogadnák-e be a zsidó szabókat céhükbe.²¹

A vármegye céhekkel kapcsolatos intézkedései ellentmondásosak. Egyrészt vállalta a Helytartótanács megrovását is azért, hogy önkényesen céh-kiváltságokat ad, másrészt az 1847—48-as országgyűlésen a céhek eltörlésére kívánt javaslatot előterjeszteni, s mindaddig nem akarta a királyi rendeletet teljesíteni, míg a céhekkel kapcsolatban megfelelő intézkedés nem születik.²²

A céhes ipar nagyobb részt csak az egyes, megyén belüli települések igényeit elégítette ki. Érdekes, hogy Zalában sorra alakultak céhek akkor, amikor a céhek világa már letűnőben van. Ugyanakkor felvetődik a kérdés: valóban az iparral kapcsolatos elképzelések konzervatívizmusa szülte a késői céh alakulásokat? Valószínűleg szerepet kapott az, hogy az önálló iparúzéshez, gyáralapításhoz nem volt elég tőke, s a céhen kívüliek nem várhattak semmi védelmet a versenytársakkal szemben.

A földesúri birtokon élő iparúzők többsége a földesúri haszonvételek, termények feldolgozásával foglalkozott, vagy az uradalom és az ott élők számára állított elő fogyasztási cikkek, munkaeszközöket, tároló edényeket, épített épületeket stb.

Zala megyében, elsősorban a Balaton vidékén és a Muraközben jelentős szőlőtermelő területek voltak. Ezeken a területeken az erdei haszonvételek közül az abroncsfa-vágás volt az egyik legfőbb. A fát feldolgozó iparosok — deszkametszők, kádárok — nagy számban éltek e vidéken, egy részük az uradalomban, más részük az uradalmakkal szerződéses viszonyban dolgozott.²³ Hasonlóképpen kiterjedt tevékenység a hamuzsír-égetés is, mely már a 18. század közepén az erdőben bővelkedő földesúri birtokok egyik legjövődélmezőbb haszonvétele volt. A 18. század végén, 19. század elején olyan méreteket öltött a Kis-Balaton környéki erdők hamuzsír-égetés és deszkametszés céljára való kitermelése, hogy egyes erdőrészeket teljes kipusztulással fenyegetett.²⁴ Ebből következően a deszkametszéssel, hordókészítéssel és hamuzsír-égetéssel foglalkozó mesterek száma ezeken a vidékeken nem lehetett csekély. Itt kell azonban megjegyeznünk azt, hogy az uradalmakban élő iparúzők nagy része nem volt iparos mester, hanem a szakma egyes fogásait elleső, kikísérletező falusi parasztemberek, akik ezt a tevékenységet elsősorban a téli hónapokban folytatták. Hasonlóképpen mondhatók el a réti, erdei termékeket (nád, sás, fűzvesző stb.) feldolgozókról is.

Az erdők nagymértékű kitermeléséből következő fahiány miatt megnövekedett a vályogból épült házak szerepe. Egyre több helyen tiltották meg, hogy a fát házépítés céljára felhasználják. A 19. század elején ezért elterjedt volt a vályogépítés, jelentek meg Zalában is vályogvető kisiparosok, az ún. mórosok.²⁵ Nagy számú iparost alkalmazott a Festetics-birtok. A keszthelyi uradalomban szinte minden mesterség képviselői megtalálhatók voltak. A Festetics Kristóf által létrehozott kőbánya és kőfaragóműhely által készített kőszobrok a 19. század elején már egész Délnyugat-Dunántúlon elterjedtek.²⁶ Bár a szobrok, kőkeresztkek mellett a bányászott kőből jó minőségű kőszőrűkövet is állítottak elő, s így a kitermelt mennyiség ugyancsak tekintélyes lehetett, a bányából az uradalomnak mégis mindössze évi 120 forint jövedelme származott.²⁷ Festetics György Fenékpusztán hajóépítő műhelyt is hozott létre. Az innen kikerülő sajkák és vitorlás hajók a Balaton vizén történő áruszállításban komoly szerepet játszottak. A hajóépítő mestereket Triesztből hozatta.²⁸

A földesúri birtokokon folyó ipari tevékenység természetesen nem csak az említett mesterségek körét ölelte fel. A birtokokon élők elemi szükségleteinek kielégítése — elsősorban a ruhával, lábbelivel való ellátása, a gazdálkodáshoz és a mindennapi élethez szükséges számtalan kellék előállítását — többféle mesterség (szabó, cipész, fazekas, kovács, bognár stb.) létét igényelte. Mindemellert számos ún. népi kismesterség él tovább, s bővíti az „iparcikkek” választékát, bár előállítóikat erős túlzással sem nevezhetnénk iparosoknak.

A Zala megyéről készült leírások közt elsőként Fényes

Elek 1847-ben kiadott műve közöl olyan műhelyeket, amelyek nem céhes szerveződésűek. A sümegi „kartongyár”-at és a kanizsai „szivargyár”-at említi. A sümegi kartongyár 1845-ben jött létre, tulajdonosa Ramazetter Vincze, aki különböző textíliákat (elsősorban vásznat) készített és festett a „külföldiekhez hasonló minőségben”. Termékeit Pesten is árulták.²⁹ A műhely technikai felszereltségére, a termelt árumennyiségre vonatkozóan nem maradtak fenn adatok. Egy „RAMASSETTER VINTZE SÜMEGEN” vízjelű levélpapír viszont arról tanúskodik, hogy műhelyében jó minőségű papír is készült.³⁰

A kanizsai „szivargyár”-at, pontosabban Spanier Ferdinánd kanizsai „fűszerkereskedő és dohánygyárnok” üzletét 1841 júliusában jegyezték be a Soproni Váltótörvényszéknél.³¹ Sem a pontos termékstruktúrára, sem a termelés és értékesítés mennyiségére nincs adat.

Az 1846. évi „Ipar-czimtár” említi még, hogy 1845-ben Csáktornyan a Fischer-testvérek gyapot-takácsműhelyt állítottak fel, továbbá egy Tományi nevű varasdi kereskedő Stridón húsz szövöszéssel dolgozó műhelyt létesített, ahol finom gyapot- és gyapjúszöveteket készített.³² Az ipari fejlődés korai szakaszából ígéretes kezdeménynek értékelhető a megyében működő két üveghuta. Ezek közül az egyik Vetyempusztán 1806—1877 között dolgozott az Eszterházy hercegség birtokán. A hutahelyet kezdetben évi 400 forintért bérelte Karger Alajos, Csehországból származó vállalkozó. A huta 1856-ban egy kemencével és 5 téggel üzemelt. Termékei poharak, palackok, nagyobb méretű üvegedények voltak, gyengén tisztított üveganyagból készültek. Jelentős piacörzettel rendelkezett: Zala, Vas, Somogy megyéket látta el. Munkásait később az ajkai üvegyár első munkásai közt találjuk.³³

A 19. század elejéről (1806—1810) még a rátkai (ma: Murarátka) üveghuta működéséről van adat, melyet Pallini Inkey Imrétől bérelt évi 3000 forintért Varsányi János, a kormendi császári és királyi sóház kontrollora.³⁴

Az 1840-es évek elején hat helységben (Csabrendek, Szentgrót, Zalaegerszeg, Kanizsa, Perlak, Csáktornya) működött „ecetgyár”. Gyáraknak egyáltalán nem, legfeljebb műhelynek nevezhetők. Tulajdonosaik kiegészítő tevékenységként folytatták az ecetgyártást, a zalaegerszegi két „ecetgyáros”-ról tudjuk, hogy zsidó kereskedők voltak. Az ecetet vízzel kevert borból, pálinkából, sörből készítették „egyszerű és természetes” módon, azaz, hagyták, hogy megecetesedjen. Tevékenységük csekély jelentőségét mutatja, hogy az ecet gyártására engedélyt sem kértek.³⁵

A megyében talán a legkorábbi vállalkozás volt a perlaki selyemgyár, melyről az első feljegyzés 1785-ből származik. A selyemgubó begyűjtéséről rendelkezésre álló adatok a muraközi vidéken jelentős selyemhernyótenyésztésről árulkodnak. A selyemgyár bérlője Hoffman és fiai bécsi kereskedők voltak.³⁶

Az 1848 tavaszán-nyarán (az Országos Statisztikai Hivatal leírata alapján) lezajlott iparstatisztikai felmérés, illetve az erre vonatkozó szolgabírói jelentések több lehetőségéről, kezdeményezésről, ipari és bányászati létesítményről adnak hírt. Kitűnik az eredményekből az is, hogy a me-

gye természeti kincsekben sem olyan szegény, mint azt a működő ipari, bányászati objektumok alapján gondolhatnánk. A természeti lehetőségek kiaknázása azonban csak elenyésző mértékben valósult meg. Érthető ez ekkor még a muraközi kőolaj esetében, melyet mindössze kocsikenőcs gyártására és gyógyszerként használtak fel, s ez nagyobb mennyiség kitermelését nem igényelte. Kevésbé magyarázható viszont a kőszénnél. A Peklenicza község határában kb. négy öl mélységben található nagy mennyiségű, jó minőségű, nagy tömbökben fejthető barnaszén mindössze pincék és jégvermek falainak kirakására használták kő helyett. Sajnálkoztak, hogy felszíni falak rakására nem alkalmas, mert a napon gyorsan porrá omlik. Az egyetlen érdemleges kísérlet az értelmes felhasználásra 1847-ben történt, melyről a következőképp számol be Gábelics Imre alszolgabíró: „...múlt 1847. évben Kisfaludy Balatoni Gőzös számára küldöttem 50 mázsát próbára, s azt a választ nyertem, hogy minéműségére igen jó — sok gyanta, vagy szurok anyagot foglalván magában — tüze soproni kőszénnél sokkal erősebb — s hertelenyebb — s utóbb következett Balatonyi Gőzhajózási Társaság igazgatójától jött felszólításra sem voltam képes 6000 mázsára vállalkozókat szerezni”³⁷ Ezzel szemben a Szántói járásban, Széchenyi István Szentgyörgyvár környéki birtokán komoly kutatásokat végeztetett kőszén után a brennbergi bányászokkal, de kitermelésre alkalmas széntelepet nem sikerült találni.³⁸

Az 1848. évi összeírás — melynek anyaga sajnos csak a megye egy részéről maradt fenn — képet ad az uradalmakban működő, földesúri tulajdonban lévő, de iparhoz sorolható létesítményekről. Ezek egy részét az uradalom vagy saját kezelésben üzemeltette, vagy — gyakrabban — bérbe adta. Így számol be a keszthelyi uradalom 1000 forintért bérbe adott serházáról, ugyanitt saját kezelésben lévő építőkő-bányáról és mészegetőről, melyekben évente kb. 4500 köböl mész égettetik, s mintegy 450 forint tiszta nyereséget hoznak. A Zalaegerszegi járás alsó vidékén két jelentősebb tégláégetőről számol be Becsehely és Vörtsök községekben, melyek közül az előbbit termelése alapján akár téglagyárként is lehetne említeni. A kor technikai színvonalán a becsehelyi tégláégető 20.000 forint tiszta jövedelme már nem elhanyagolható. Ugyanezen a területen négy „pálinka gyárat” is írtak össze (Becsehely, Vörtsök, Szemenye felső, Kislakos), ezeket szintén uradalmaktól bérelték vállalkozók. Tiszta jövedelmük alapján azonban aligha lehetett általuk nagyobb vagyona szert tenni.³⁹

Az uradalmakban folytatott ipari tevékenység azonban a feudális formák és gazdálkodási elképzelések továbbélése miatt nem válhatott a későbbi ipar alapjává. Több figyelmet érdemelnek azok a létesítmények, melyeket az uradalmaktól vállalkozók — többségükben a kereskedők — béreltek. Köztük találhatunk a század végén létezőket is. Ugyanakkor ezeknél megjelenik egy olyan forma, mely már túlhaladja a feudalizmus ipari kereteit: a tőkés bérlet. Jelentős tényező ez, még akkor is, ha az ilyen formák közt termelt mennyiség nem lehetett nagy volumenű.

A 19. század első felében kialakult helyzetért, a lassú fejlődésért elsősorban az ország más részein is érvényes aka-

dályok felelősek: a feudális tulajdonviszonyok, a tőkehiány, de szerepet kapott ebben a szakértelem hiánya is, az osztrák ipar monopolhelyzete.

Az ipari fejlődésnek viszont alapkövetelménye, hogy legyenek megfelelő ipari szakismeretekkel rendelkező szakemberek. Szervezett képzésük azonban Magyarországon a 19. század első felében még csak kialakulóban van. Ennek ezért érdemel fokozott figyelmet néhány előremutató kezdeményezés, még akkor is, ha a körülmények a széles körre kiterjedő hatásához nem kedveztek.

A szakma megtanulásának ősidők óta bevált és alkalmazott módja a „mester keze alá rendelés” volt, ahol bemutatás és gyakorlás során sajátították el az iparosnak készülők a szakma alapjait. Magyarországon az iparosok szervezett szakoktatásának kezdeteit a 19. század elején találhatjuk. A Helytartótanács udvari rendeletre szorgalmazta a falusi mesterek képzését a vármegyéken belül. A megyék feladatává tette, hogy az oktatáshoz iskolahelyiséget, bútorokat bocsássonak rendelkezésre. Zalában Nagykanizsán állítottak fel 1844-ben egy „mestereket képző intézetet”, melyben a Helytartótanács rendelete értelmében még abban az évben, október 2-án meg kellett kezdeni az oktatást.⁴⁰

Az ipari tevékenységgel kapcsolatos ismeretek tanításának másik — bár az előbbtől alapvetően különböző — formája a megyében az 1797-ben Festetics György által alapított Georgikon keretein belül folyt. Az intézményt ugyan nem iparosok képzésére hozták létre, hanem az uradalmak mezőgazdasági szakembereit kívánták itt korszerű gazdasági ismeretekkel újtukra indítani. A tanterv azonban nemcsak mezőgazdasági és kereskedelmi ismereteket foglalt magában, hanem a természettudományi tárgyak (fizika, kémia, földtan) is komoly szerepet kaptak, továbbá nagy számban voltak találhatóak „ipari” ismeretek is. A második évfolyam második vizsgájának tárgyai közt például a mezőgazdasági termékek feldolgozását részletesen megtalálhatjuk. Elsősorban élelmiszerek feldolgozásáról, de fagyűkésztésről, gyertyaöntésről, szappanfőzésről, prémekek kikészítéséről, selyem készítéséről is számot kellett adniuk a hallgatóknak. A második évfolyam harmadik vizsgáján a következő ismereteket követelték meg: „A gyúlékony ásványok előállítására és felhasználására, a téglá-, mész- és gipszégetés, a kőfaragás, a kő és föld alkalmazása, üveggyártás, sótermelés, szóda-, salétrom-, timsó-, kénsav- és vasgálickészítés.” A Georgikonon belül működő iskolák között található az 1808-ban alapított „Mérnökiskola”, háromszintű oktatással, ahol felsőfokon mérnököket, középszinten földmérőket, alsóbb fokon leendő uradalmi mestereket képeztek.⁴¹ Annak ellenére, hogy a keszthelyi Georgikon nagyszerű kezdeményezés volt és korszerű ismereteket nyújtott, hatása a megye iparára nem volt érzékelhető.

Az ipari fejlődést előmozdítani hivatott tényezők közül Zala megyében elsősorban a védegyleti mozgalmat kell megemlítenünk. 1846-ban Sümegen, Tapolcán, Kapolcson és Köveskállán működött védegyleti társulat.⁴² Tevékenységük eredménye azonban nem volt érzékelhető.

1845-ben Pesten gyáralapító részvénytársaság alakult,

melynek célja, hogy az országban iparvállalatok, gyárak létesítését támogassa, ilyeneket saját tőkéből is alapítson, s elsősorban — öt éven keresztül — csak olyanokat, melyek hazai nyersanyagokat dolgoznak fel. Zala megyében két ügynökséget létesített: Nagykanizsán és Keszthelyen. Kanizsai képviselője Spanier Ferdinánd szivargyáros volt.⁴³

A vármegyének az ipar fejlődésével kapcsolatos állásfoglalásai pozitívan értékelhetők. Ez nem jelenti azonban, hogy az ipar fellendítése érdekében hathatós lépéseket tettek volna, sőt Zala megyére vonatkozóan ezt a lehetőséget a közgyűlés a vizsgált időszakban nem is mérlegelte. Ettől függetlenül csatlakozott a megye nemessége azokhoz a — más vármegyékből induló — mozgalmakhoz, melyek az ország ipara fejlesztésével függtek össze. 1844-ben Vas megye felszólította Zala megyét, hogy addig ne szavazza meg a hadiadót, míg a Pest—Fiumei vasút ügye el nem dől. Szükségessnek látták azonban a kereskedelem és a „műipar” fejlesztését azokon a vidékeken, melyeket a vasútvonal érint. A kérdésben Zala vármegye közgyűlése úgy határozott, hogy az országgyűlési követeknek utasításba adja, hogy a hadiadót a feltételek biztosításáig ne szavazzák meg. Hasonlóképpen foglaltak állást — Pest megye átiratára — a Műgyetem létesítésének ügyében is. Ugyanígy támogatták más vármegyék követeléseit a Duna balparti vasút, a vámhatárok eltörlése és a Bécs—Trieszti vasút kérdésében, sőt a Helytartótanács utasítására a Sopron—Németújhelyi vasút — mely a megyét is érintette volna — nyomvonalának kijelölésénél, elkészítésénél az építő társaságnak segítség nyújtását is vállalták.⁴⁴

A vármegyei nemességnek azonban közvetlenül nem volt érdeke az ipar fejlesztése, s az ipart fejleszteni kívánó mozgalmakhoz elsősorban azért csatlakozott, mert azok az Ausztriától való gazdasági függetlenedés irányába vezettek.

Látható, hogy a 19. század első felében Zalában a céhes iparon kívül csak nyomaival, kezdeteivel találkozhatunk az „ipari” jelző mai értelmében vett létesítményeknek. Ebben alapvetően a megye adottságai, népességének összetétele játszottak fő szerepet. Ekkor itt még meghatározó a nagybirtok volt, a mezővárosok is a földbirtokosok érdekkörébe tartoztak. Jelentős vagyonos polgárság, illetve kereskedőréteg nem alakult még ki, bár az első nem céhes műhelyeket kereskedők alapították. A vármegye támogatta ugyan a céhrendszer felszámolását, a „műipar” létrehozását — más megyék nyomába lépve — de a kérdést nem tartotta elsődleges fontosságúnak. A korszak alapvető folyamatává azonban a gyáripari fejlődés vált.

A század második felében is kezdetben rendkívül lassú a fejlődés. Az 1850-es évek politikai és gazdasági viszonyai még nem kedveztek a gyáralapításoknak. A biztos politikai talajt a tőkés iparfejlődés számára a kiegyezés teremtette meg. Ennek ellenére egyes iparágakban létesültek olyan ipartelepek, melyek már gépi erőt is alkalmaztak. Az 1852. évről szóló statisztikai feljegyzések szerint két gőzgépet üzemelt a csáktornyai cukorgyárban és egy az egyik zalai fűrészmalomban.⁴⁵

Az ipar támogatására az 1870-es évek előtt is születtek

— igaz csak korlátozott számban — rendelkezések, de felfelé szabályozták a folyamatot. A már erősen túlhaladott céhes formát csak az 1872. évi ipartörvény törölte el. Az 1870-es, 80-as években születő törvények a vámokról, kereskedelemről, iparegyesületekről, továbbá a hitelfeltételek javulása azonban már komoly segítséget és lehetőséget jelentettek a vállalkozóknak. Ugrásszerűen megnőtt az országban működő gyárak, s ezzel együtt az iparban foglalkoztatottak száma is. Az általános fellendüléssel párhuzamosan növekedett a kisipar, ezen belül elsősorban az önálló iparosok száma. Különösen azokban a foglalkozási ágakban szembeötlő ez, melyek a gyáripari termékek további feldolgozásával, javításával, illetve a felgyorsuló városi fejlődéssel kapcsolatosak (kőműves, asztalos, cipész, pék, szabó, kovács stb.).

Jelentősebb fejlődés a megye iparában a század utolsó harmadában indult. Kedvező közlekedési adottságai (út és vasút), a korábbi időszak kereskedelmi hagyományai és az iparosodottság más településeknél magasabb foka a továbbiakban is elsősorban Nagykanizsa ipari fejlődése számára biztosított jobb lehetőségeket. A város fejlődésének kiemelkedő eseményei (az Osztrák—Magyar Bank fióknyitása — 1879, a városi telefonhálózat kiépítésének megkezdése — 1892, az utcai villanyvilágítás — 1893, az omnibusz megjelenése — 1895 stb.)⁴⁶ az elért gazdasági szint fontos mutatói. A város iparosodásának üteme is fokozódott, a századfordulón a lakosság mintegy 25,8%-a dolgozott az iparban.⁴⁷ Más zalai városok ehhez képest jelentősen elmaradtak. Csáktornyán 14,4%, Zalaegerszegen 14,2% volt az ipari keresők aránya, Zalaszentgróton és Keszthelyen valamivel nagyobb ennél (16% feletti). Ezekben a településeken elsősorban a hagyományos iparüzés élt tovább. Az 1870-es évek végére jelentős fejlődést tapasztalhatunk a kő-, föld-, agyag- és üvegyiparban, a bőriparban, az építőiparban, a nyomdaiparban és a malomiparban. 1879-ben létesült a balatonfüredi hajógyár, ahol 1879-től 1881-ig 30—35 kisebb-nagyobb vitorlást építettek.⁴⁸

A megye gyáriparáról átfogó képet a Magyar Korona Országainak gyáriparáról 1898-ban készült felmérés ad. Ez a megyében 25 gyártelepet sorol fel. Az 1870 után létesült ipartelepek már gépi erőforrásokat használtak fel a termelésben, piacuk jelentősen kiszélesedett, termelésük volumene megnőtt, s általában több munkást foglalkoztattak.

Zala megyében legnagyobb számban téglagyárak alakultak az 1870-es évektől kezdődően. 1898-ban 10 téglagyár működött, közülük 3—3 Nagykanizsán és Sümegen, 2—2 keszthelyen és Zalaegerszegen. Termelésük még alacsony szintet ért el, elsősorban a városi építkezések szükségleteit fedezte.⁴⁹ Az alapítások számában közvetlen a téglagyárak után az élelmezési és élvezeti cikkeket előállító ipar következett. A Zala, Mura folyókra és kisebb patakokra telepített számos vízimalom mellett a század végén már három gőzmalom is üzemelt a megyében, Csáktornyán, Nagykanizsán és Zalaszentgróton. A söripart két jelentősebb gyár, a keszthelyi (Reischl Vencel és fia) sörgyár, valamint a Nagykanizsai Malátagyár és Sörfőzde r. t. képviselte. A keszthelyi gyárat 1844-ben alapították, a

nagykanizsait 1892-ben. A kanizsai sörgyár termelése a század végére jelentősen megnövekedett, 1898-ban elérte a 17.850 hektolitert, mely az országos rangsorban a 13. helyet biztosította számára. Az általánosan elterjedt kisebb szeszfőzdeken túlnövő szeszipar két nagyobb céggel jelentkezett: Csáktornyán a Hochsinger M. és fiai likőr- és ecetgyár, Nagykanizsán a Blau M. és Fiai cognac- és pálinkagyár üzemelt. Ez utóbbi 1884-ben létesült és exportra is dolgozott. A városokban működő, gyáripari kategóriába nem sorolható pékségek mellett a gyáripari statisztika Nagykanizsán két pászkasütőgyárat is rögzített (Adler Mór és Weisz Jakab tulajdonosokkal), azonban hozzátették: „A két nagy-kanizsai pászkasütőgyár tisztán rituális célokot szolgálván, azok működése az általános ipari viszonyoktól kivül álló körülményekre vezetőnek vissza.”⁵⁰

A jelentős nagyságú erdőterületek adták az alapanyagot a kotori Ujlaky, Hirschler és fia gőzfűrésztelepehez. Ugyancsak a faiparhoz sorolták Bettelheim Győző 1895-ben alapított nagykanizsai nádszövet- és szalmahüvelygyárat, valamint Rütgers Guidó szintén nagykanizsai fatelítő telepét.⁵¹

A villamossági ipart a megyében a csáktornyai egyenáramú, kétvezetékes és a nagykanizsai egyenáramú, háromvezetékes „villammű” képviselte (utóbbinak tulajdonosa: Franz Lajos és fia).⁵² A gépgyártó iparhoz sorolták az összeírásnál a Délivásút társaság 1860-ban létrehozott nagykanizsai javítóműhelyét, valamint Weiser János gazdasági gépgyárat és vasöntődjét. Ez utóbbit az 1884-ben alapított gépműhelyből fejlesztette tulajdonosa 1894-re mezőgazdasági gépeket exportra is szállító gyárrá.⁵³

Érdekes, hogy az 1898. évi gyáripari statisztika a megye északi részén viszonylag kevés gyártelepet említ. Köztük van azonban az Eitner testvérek sümegi bőrgyára, melynek felszereléséről és termeléséről részletes adatokat közöl. A gyár 1898-ban marhabőrből 9500 darabot, tengerentúli kipsz-bőrből 150 darabot dolgozott ki, ezzel a magyarországi bőrgyárak közt a középmezőnyben foglalt helyet.⁵⁴

Az ipartelepítés általános gyakorlatának megfelelően az ipari létesítményeket lehetőleg nyersanyagforrások, illetve a szállítási lehetőségeket biztosító út és vasútvonalak mellé építették fel. Ez az elv Zalában is érvényesült, legalábbis úgy, hogy a gyáripar azon településeken jelent meg, ahol a közvetlen vasúti közlekedés a nyersanyagforrásokkal és a piaccal biztosítva volt.

Sem az ipartelepítés, sem általánosabb értelemben a megye gazdasági fejlődése szempontjából nem hanyagolható el az ásványi nyersanyagok felkutatása, kitermelése helyzetének vizsgálata. A század első felében az ismert ásványvagyony kitermelése nagyon alacsony szinten mozgott. Bár hasznosításának lehetőségei önként kínálkoztak, sem a kellő szakértelem, sem a megfelelő mértékű tőke nem állt rendelkezésre. Az ásványi nyersanyagok kitermelése azonban a század végén már említésre érdemes szintet ért el. A bányászatot ekkor Zalában a kő- és kavicsbánya, szénbánya és a muraközi kőolajbányászat képviselte. A századfordulón 108 helységben 138 kő- és kavicsbánya üzemelt. Tulajdonosaik uradalmak, egyház, magánszemélyek, ki-

sebb számban községek voltak. Egy részüket a tulajdonos, más részüket bérlők üzemeltették, a kavicsbányákat általában a vármegye bérelte, s termelésüket útkavicsolásra használta. A bányák különböző méretűek voltak, köztük gyakori a 100—200 m³ évi termelésű kavicsbánya, de található olyan is, mint gróf Festetics Tasziló 1854-ben megnyitott murvabányája, melyből évi 4000 m³-t termeltek ki, vagy gróf Deym Nándor és Hertelendy Ferenc mészkőbányája, ahonnan évi 800—1000 m³-t kitevő mennyiségű mészkőtömböt szállítottak. A legnagyobb kőbányát a Sümegi Bazalt Rt. üzemeltette, melynek évi termelése 12.000 m³ zúzott bazalt volt.⁵⁵

A 19. század közepétől elterjedő petróleumvilágítás, a robbanómotorok használata a század végén emeli ki a muraközi kőolajbányászat jelentőségét. A 18. században már ismert előfordulások komolyabb feltárása az 1880-as években kezdődött. Bányaváron 1884—1885 években kezdett fúrásokkal olajat kutatni Singer Vilmos. Egyik 350 m mélységet elért fúrásból jó minőségű, a galíciai és romániai kőolajokhoz hasonló kőolajat termelt. Szelencén a nyolcvanas évek végén mélyített le négy fúrást egy Stavenov nevű vállalkozó, s termelt néhány vasúti kocsiakománnyal kőolajat. Pénzszűke miatt azonban 1890-ben abbahagyta a kutatást és termelést. A kutatásban itt Singer Vilmos követte, aki 1905-ig 31 fúrólukát mélyített, melyek közül 6 meghaladta az 500 m-es mélységet. 1902 végéig 2530 tonna kőolajat termelt ki. A Muraköz a 19. század végén az ország egyetlen érdemleges kőolajtermelő területe volt. Ez részben abból is következett, hogy az országban 1903-ig bejegyzett 2683 zártkutatómánya magyar és külföldi illetőségű jogosultjai közül mindössze a Zala megyében bejegyzett 210 zártkutatómánya magyar illetőségű kutatói tevékenykedtek.⁵⁶

Zala megyében több helyen ismeretesek voltak agyagrétegek közé települt, helyenként a felszínen is észlelhető kőszénrétegek. A felszíni kibúvásoknál alkalmi bányászkodás folyt, de ezek a próbálkozások nem voltak számottevők. Merenye községtől délre az erdőben végighúzódnó vízmosásban fedeztek fel az 1880-as évek végén egy kisebb lignitlepet, s kitermelésére tárnát hajtottak. A bányászkodás itt nem volt hosszú életű.⁵⁷ A kőszén kitermelésére, a készletek pontos becslésére egyetlen komoly próbálkozás történt. A budafai uradalom tulajdonosa a felszínen is jelentkező barnaszén-rétegek kutatására 1868-ban kért fel szakembereket, akik a területet fúrásokkal megvizsgálva jelentős széntelepet találtak. A főtelep kitermelhető készlete a becslés szerint 120 millió mázsa volt. Ez a mennyiség — azon felül, hogy kitermelése 300 embernek nyújtott volna hosszabb időre munkalehetőséget — felhasználható lett volna a Délivásút szénellátására. Az elkészült költségvetés szerint olcsóbb lett volna a Délivásút által akkor vásárolt Köflach-i szénnél, minőségben pedig elérte azt. A kitermelés önköltségét mázsánként 5 koronára becsülték.⁵⁸ Bányászata azonban — valószínűleg a beruházandó tőke hiányában — nem kezdődött el.

A 19. század zalai iparát és bányászatát vizsgálva megállapítható, hogy a századforduló időszakára — ha nem is

nagy számban — megszülettek azok a szerveződési formák, melyek a további fejlődés alapját képezhették. A vállalkozó tőke hiánya viszont több kínálózó lehetőség kiaknázását nem tette lehetővé. A század végén történt alapítások többsége tovább élt, a századforduló után újabb gyárak

is létesültek. A fejlődést az első világháború és annak következményei, ezek közül alapvetően a megye peremhelyzetbe kerülése akasztotta meg. Ezeknek a körülményeknek feltárása adhat végérvényesen választ az 1920-, 30-as évek zalai gazdasága arculatának kialakulására.

Jegyzetek:

- ¹ A 19. századi zalai kézműves- és céhesipart több szerző vizsgálta. Közülük leggyakrabban idéztük:
LENDVAI ANNA: A nagykanizsai iparosok a XVIII—XIX. század fordulóján. = PAB—VEAB Értesítő, 1977. 183—191. old.
LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. = VEAB Értesítő, 1979. II. 213—217. old.
SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: Zalaegerszegi kézművesek a 18—19. században. = PAB—VEAB Értesítő, 1977. 178—183. old.
T. MÉREY KLÁRA: Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településszerkezetére (1872—1910) = PAB—VEAB Értesítő, 1982. IV. 66—79. old.
A gyáripar kialakulásáról általában, a gyári szerveződés kérdéseiről lásd: LANDES, S. DAVID: Az elszabadult Prométheusz (Gondolat K., Bp. 1986.) c. művét, kiemelten a 12. oldalt.
- ² FÉNYES ELEK: Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I. kötet. (Pest, 1836.) 477. old.
- ³ Ugyanott (továbbiakban: Uo.) 477. old.
- ⁴ HORVÁTH MIHÁLY: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (Buda, 1840.) 135., 142., 147. old.
- ⁵ FÉNYES ELEK: idézett műve (i. m.) 480. old.
- ⁶ LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 211—213. old.
- ⁷ SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: i. m. 179. old.
- ⁸ LENDVAI ANNA: A nagykanizsai iparosok a 18—19. század fordulóján. 186. old.
- ⁹ LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 214. old.
- ¹⁰ Az 1828-as összeírásból származó adatok a mesterek számára vonatkozóan a különböző feldolgozásokban eltérnek egymástól. LENDVAI ANNA (A zala mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 215. old.) a nagykanizsai iparosok számát 200 főben, BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS műve (Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 323. old.) 225 főben jelöli meg.
- ¹¹ BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS: i. m. 324., 328., 331. old. de ettől jelentősen eltér a SIMONNÉ TIGELMANN ILONA idézett műve által közölt 163 fő.
- ¹² LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 215. old.
- ¹³ BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS: i. m. 323—324. p. és 328. old.
- ¹⁴ SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: i. m. 178. old.
- ¹⁵ EPERJESSY GÉZA: Mezőváros és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. (27. old.)
- ¹⁶ Zala Megyei Levéltár: (továbbiakban: ZML.) 1841. november 8-i kisgyűlés iratai 3359. sz.
- ¹⁷ ZML. 1841. augusztus 9-i vármegyei közgyűlés iratai (továbbiakban Kgy. ir.) 2439. sz., 1841. november 8-i kisgyűlés iratai 3541. sz.
- ¹⁸ ZML: 1844. augusztus 12-i Kgy. ir. 3541. sz.
1948. november 10-i Kgy. ir. 5224. sz.
- ¹⁹ EPERJESSY GÉZA: i. m. 261. old.; ZML. Kgy. ir. 3248/1830. sz.; Kgy. ir. 3248/1841. sz. nov. 8.; 3742/1941. dec. 4—6.; 2799/1842. szept. 5.; 1260/1844. ápr. 15.; 2278/1844. jún. 10.; 2616/1845. máj. 26.
- ²⁰ ZML. Vármegyei közgyűlés jegyzőkönyve (továbbiakban: Kgyjvk.), 1844. április 15., 1260. sz.
- ²¹ ZML. Kgyjvk. 1844. június 10. 1900. sz., Kgy. ir. 2278/1844.
- ²² ZML. Kgy. ir. 2799/1842. szept. 5—12., valamint EPERJESSY GÉZA: i. m. 171. old.
- ²³ TAKÁCS LAJOS: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. sz. (Kaposvár, 1987.) 99—100. old.
Uo. 103—105. old.
- ²⁴ Uo. 110—111. old.
- ²⁵ ESZES LÁSZLÓ: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750—1850). Műemlékvédelem, 1980. 2. sz. 84—107. old.
- ²⁶ ZML. Tisztviselők után maradt vegyes iratok, 1848. A keszthelyi uradalom statisztikai jelentése.
- ²⁷ VÁLYI ANDRÁS: Magyarországnak leírása II. kötet 356—357. old., BENEDEFFY LÁSZLÓ—V. NAGY IMRE: A Balaton évszázados partvonalváltozásai (Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1969.) 142—145. old.
- ²⁸ FÉNYES ELEK: Magyarország leírása I. rész (Pest, 1847.) 84. old., továbbá: Ipar czímtár, 1846. Szerk.: SZALKAY GERGELY—NÉMETH JÁNOS; Pest, 1846. 273. old.
ZML: Kgy. ir. 3077/1846.; Ramasetter Leopold kékfestő üzemé már 1823-ban létrejött. Lásd: Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. 51. old.
- ²⁹ MOLNÁR ANDRÁS: A „Védegyelet” Zalában (Adalékok Csány László életrajzához) = Nótárius, 1987. 1. sz. 12. old.
- ³⁰ Ipar czímtár, 1846. 243. old.
- ³¹ Uo. 266. és 273. p., továbbá: ZML. Kgy. ir. 3078/1846.
- ³² MOLNÁR LÁSZLÓ: A vétyemi üveghuta és termékei. Zalai Gyűjtemény 18. (Zalaegerszeg, 1983.) 209—225. old.
- ³³ MOLNÁR LÁSZLÓ: Adatok két zalai üveghuta történetéhez Zalai Gyűjtemény 16. (Zalaegerszeg, 1981.) 77—92. old.
- ³⁴ ZML. Kgy. ir. 177/1842., 884/1842.
- ³⁵ ZML. IV. 1785, 171. és 172., Kgy. ir. 968/1845., 2745/1847.
- ³⁶ ZML. Tisztviselők után maradt vegyes iratok, 1848.
Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ ZML. Kgy. ir. 63/1844.
- ⁴¹ Georgikon 175. Szerk.: Dr. SÁGI KÁROLY. (Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1972.) 48. old.

- ⁴² ZML. Kgy. ir. 3077/1846., MOLNÁR ANDRÁS: i. m. 4—14. old.
- ⁴³ Ipar címűtár, 1846. 274. old.
- ⁴⁴ ZML. Kgy. jkv. 1844. november 4. 3435. sz., 1841. augusztus 2. 2002. sz., 1842. január 10. 83. sz., 1842. április 11. 1128. sz., és 1140. sz., Kgy. ir. 3543/1846.
- ⁴⁵ T. MÉREY KLÁRA: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 20. old.
- ⁴⁶ KERECSENYI EDIT: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. = Zalai Gyűjtemény 21. (Zalaegerszeg, 1985.) 106. old.
- ⁴⁷ Uo. 107. old.
- ⁴⁸ T. MÉREY KLÁRA: Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településszerkezetére. 71—73. old.; továbbá: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején c. művéből: 26., 28., 30., 38. old.
- ⁴⁹ A Magyar Korona Országainak gyáripára az 1898. évben (Bp. 1901.) Mész-, magnezit-, gipsz-, cement- és agyagárgyártás.
- ⁵⁰ Uo. Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása.
- ⁵¹ Uo. Faipar I. és II.
- ⁵² Uo. Villamossági ipar.
- ⁵³ Uo. Gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása., továbbá: KERECSENYI EDIT: i. m. 105. old.
- ⁵⁴ Uo. Bőr-, sörite- és szőripar.
- ⁵⁵ SCHAFARZIK FERENC: A Magyar Korona Országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. (Bp. 1904.) 349—360. old.
- ⁵⁶ POSEWITZ TIVADAR: Petróleum és aszfalt Magyarországon. A Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve XV. kötet. (Bp. 1906.) 437—441. old, valamint: A Csáktornyai Magyar Kir. Állami Tanítóképző Intézet Értesítője (1903—1904.). Szerk.: MARGITAI JÓZSEF. (Nagykanizsa, 1904.) 95—96. old.
- ⁵⁷ PAPPKÁROLY: A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénkészlete (Magyar Kir. Földtani Intézet kiadványa, Bp. 1916.) 871. old.
- ⁵⁸ A Budafai uradalom széntelepei Magyarországon. F. W. LACH mérnök leírása (Wien, 1868.) — A Magyar Olajipari Múzeum Adattárában 403—86. sz.

Daten über die Anfänge der industriellen und bergbaulichen Tätigkeit im Komitat Zala im 19. Jh.

Die Publikation probiert, einen Überblick über die Industrie und den Bergbau des Komitates Zala im 19. Jh. zu geben. Neben der Zusammenfassung der bisher in der Fachliteratur veröffentlichten Daten und durch die neue Aufarbeitung von Archivmaterial wurde ein vervollkommenes Bild ermöglicht. Wegen der Lückenhaftigkeit der Quellen — fehlen für einige Gebiete — konnte der Verfasser keine Vollständigkeit anstreben.

Bis zum Aufschwung der siedlungsgeschichtlichen Forschungen in den siebziger Jahren, hielt sich die Ansicht, nach welcher im Komitat Zala vor den dreissiger Jahren unseres Jahrhunderts keine erwähnenswerte Industrie bestand. Die Überprüfung neuerer Quellengruppen brachte allerdings das Ergebnis, dass auch im Komitat Zala die Industrialisierung im 19. Jh. voranging. Die Fabrikenindustrie tritt auf, auch wenn sie nicht die grossen Industriekomplexe wie in den entwickelteren Gebieten hervorbrachte.

Für die erste Hälfte des 19. Jh.s war die zünftische Industrie charakteristisch. Aber schon in den vierziger Jahren des 19. Jh.s werden kleinere Fabriken gegründet. Im grösseren Masse beginnt die Entwicklung erst Ende der siebziger Jahre des 19. Jh.s. Um die Jahrhundertwende ist die grösste Entwicklung bei der Stein-, Erde-, Lehm- und Glasindustrie, der Bauindustrie, der Buchdruck-

kerei, der Mühlenindustrie, der Bierindustrie, der Alkoholindustrie, der Holzindustrie, der stromerzeugenden Industrie und der Maschinenindustrie zu verzeichnen. Zu dieser Zeit sind einige dieser Fabriken schon im Landesmassstab als bedeutend anzuspüren.

Bei der Industrialisierung und der wirtschaftlichen Entwicklung im Komitat darf die Entwicklung der Erforschung der Mineralien und des Bergbaus nicht vernachlässigt werden. Um die Jahrhundertwende entstehen besonders zahlreiche Steinbergbaue, und es wurden auch Versuche bei der Eröffnung von Kohlebergbauen vorgenommen. Ein Hindernis war leider — in der Industrie ebenso wie beim Bergbau — der Mangel an mobilem Kapital.

Die Anfänge im 19. Jh. hätten die Grundlage einer bedeutenden späteren Entwicklung sein können. Die Mehrheit der Gründungen Ende des 19. Jh.s bestand noch eine zeitlang weiter. Nach der Jahrhundertwende entstehen wiederum neue Fabriken.

Die Entwicklung wurde durch den ersten Weltkrieg und deren Folgen, wodurch das Komitat in eine Randposition gedrängt wurde, unterbrochen.

Srágli L.